

СТАНОВЛЕННЯ МУЗИЧНОЇ ОСВІТИ В ШКІЛЬНІЙ СИСТЕМІ КИЄВА XI СТОЛІТТЯ

Лебединська М.О.

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

Матеріали статті розкривають процес становлення музичної освіти в шкільній системі Київської Русі XI століття. На основі писемних документів і наукових статей, присвячених витокам вітчизняної освіти, автор показує місце візантійської спадщини в становленні загальної системи освіти й музичної зокрема, виділяє спільні й відмінні риси в шкільній грецькій і слов'янській освіті, визначає основні освітні рівні, аналізує роль Київської держави у початкових освітніх процесах, характеризує форми та методи викладання музики й хорового співу в перших навчальних закладах.

Ключові слова: музична освіта, Київська Русь, «доместиків двір», дидакал, хоровий спів, канон, літургія.

Постановка проблеми. Візантійська християнська традиція музичної освіти в церковній обрядовості Київської Русі була предметом досліджень видатних представників Церкви та прогресивних письменників, починаючи від епохи Середньовіччя. Спадковість Київської Русі від Візантії намагалися простежити в усіх сферах – у середньовічному шкільництві, в церковному співі, в літургійній творчості Отців Східної церкви, в творах дидактичного змісту, в побуті та світському житті тогочасної правлячої еліти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню християнізації Київської Русі присвячені праці П. Аллепського, Є. Маланюка, В. Преображенського, Ф. Прокоповича, А. Спаського. Важливе значення в працях цих науковців посідає й музична освіта та виховання дітей доби Київської Русі [1; 4; 5; 7; 8]. Зважаючи на те, що на сьогоднішній день маємо недостатньо праць, що б відображали проблеми художньої освіти Київської середньовічної держави, автор статті ставить за мету виявити процес становлення музичної освіти в шкільній системі Київської Русі XI століття.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на всі вище зазначені впливи візантійської культури, в Київській Русі система освіти мала свої особливості. Вибір віри на користь Константинопольської Східної церкви визначив і вибір характеру освіти. Візантійський вплив сприяв розквіту шкільництва в Київській Русі, хоча кияни перейняли від Візантії зразок монастирської освіченості, негативно поставившись до світських грецьких знань. І оскільки це перейняття прийшлося на період розквіту Візантії, то нашарування слов'янської язичницької культури на зріле східне християнство дало цікавий сплав давньоруського православ'я з оригінальною концепцією виховання людини.

Головним осередком виховання й навчання залишалася родина. Виховання здійснювалося з раннього дитинства відповідно до традицій, що склалися в кожному стані населення. Початкову освіту отримували або в сім'ї, або навчаючись індивідуально у грамотної особи, так званого «майстра грамоти». Церква певним чином контролювала домашнє виховання. Як правило, до багатих родин у якості домашніх учителів запрошувалися священники. Найважливішою складовою виховання дитини було її прилучення до християнства [4, с. 11].

Основи християнського віровчення поширювалися в народі усним шляхом або через діяльність

духовенства. Батьки повинні були виховувати дітей в строгості і «страху Божому». Діти з ранніх років брали участь в церковних обрядах. Педагогічні зусилля спрямовувалися на моральне і духовне вдосконалення людини. Діти простих людей в сім'ї привчалися до сільськогосподарської праці, роботі по дому. Їх віддавали до майстрів вчитися ремеслу. Разом з ремеслом їх навчали читанню, рахунку, письму й обов'язково – церковному співу.

Початкове навчання здійснювали також «майстри грамоти», які займалися навчанням дітей, часто поєднуючи педагогічну діяльність з іншою професією. «Вчителями грамоти» могли бути ченці, які належали до нижчого духовенства (дяки, півчі), а також і світські особи. Грамоті навчали наступним чином: спочатку вчили писати й вимовляти букви, потім читати молитви за Псалтирю. Тексти псалмів і молитви не лише читалися, але й заучували напам'ять і співалися. На заняттях із математики вивчали нумерацію, подвоєння, роздвоєння і чотири арифметичні дії. «Майстри грамоти» з'явилися в Київській середньовічній державі наприкінці XI століття, проте найбільшого поширення ця практика навчання набула в XIII столітті. Церква насторожено ставилася до «майстрів грамоти», які не були їй підпорядкованими, проте стала миритися із цим явищем [8, с. 568].

Другий ступінь навчання в Київській Русі традиційно називався «школи навчання книжного». У XI-XIII століттях вони відкривалися по всій Русі при княжих дворах, церквах, монастирях, як чоловічих, так і жіночих. Їх основне завдання – «засвоєння книжкової мудрості» підлітками. Поряд із читанням, письмом, рахунком школярам повідомлялися відомості з історії різних країн і навколишньої природи. На вищому рівні обов'язково викладалася невменно-крюкова нотація і церковний спів.

Найважливішою подією культури Київської Русі була поява писемності, а разом із цим і музичної писемності. В основу кирилиці ліг грецький алфавіт, так само, як грецькі знаки невменного музичного письма послужили основою середньовічної київської музичної писемності.

Розвитку нотної писемності, освіти та «книжної справи» чимало сприяли князі Володимир і Ярослав, які стали першими російськими просвітителями. Митрополит Іларіон повідомляв нам, як Володимир започаткував «учення книжне», тобто шкільну освіту, а також розповідає

про книги, розданих підліткам «для навчання». Мова йде про церковно-слов'янські книги [3].

Із хрещенням Київської Русі пов'язана й цілеспрямована діяльність із запровадження церковно-слов'янської мови як мови християнської культури. Літопис безпосередньо пов'язує християнізацію Русі з початком книжного навчання. Відразу ж після звістки про хрещення киян у Дніпрі «Повість буремних літ» повідомляє, що Володимир «...почав брати навмисно чад і дітей і віддавати почав на навчання книжкове» [5, с. 9]. Цю подію можна вважати справді епохальним для історії літературної мови, оскільки початок шкільного навчання і знаменує власне початок літературної мови. Організовані Володимиром школи орієнтувалися на візантійську освіченість. Грецька вченість виступала на Русі як засіб придбання книжкової мудрості. У систему освіти цих шкіл входило й оволодіння церковно-співочим мистецтвом.

Діяльність, розпочата Володимиром з організації шкіл, була продовжена Ярославом Мудрим (1019-1054), що прославився своєю любов'ю до вченню книжному. У спорудженому ним в Києві Софійському соборі була заснована бібліотека, де зберігали, переписували і перекладали книги. Літописець оповідає про просвітницьку діяльність Ярослава Мудрого, який сам переписував книги і збирав їх у бібліотеці Софійського собору.

Освіту підвищеного типу можна було отримати самостійно, завдяки читанню та бесіди з духовними наставниками. Монастирі в своїх стінах нерідко мали збори рукописів, що включали твори отців Церкви, іноді світські твори. Вони залучали «книжників» – осіб духовного звання, які займалися листуванням і виправленням книг, перекладами [5, с. 187].

У X-XI ст. в Київській Русі з'являється ряд рукописних збірок як перекладних, так і оригінальних, що містили й тексти педагогічного змісту. У педагогічній літературі того часу популярними були поради й настанови з виховання в дітей таких якостей, як послух, благочестя, шанування старших. Однією з найвідоміших книг, що дійшли до нас, був «Ізборник Святослава» (1073 р.), який містив елементи знань, що входили до курсу семи вільних мистецтв, а також низку християнських ідей і уявлень. Матеріал, викладений в ясній і доступній формі, допомагав опанувати знаннями в душі візантійської освіченості X-XI століть.

Оригінальним педагогічним пам'ятником XII століття вважається «Повчання князя Володимира Мономаха дітям», яке уявляє собою своєрідний кодекс, звід правил духовно-морального виховання того часу. Князь давав поради своїм дітям, як жити, закликав любити батьківщину, захищати її, бути гуманними і справедливими до людей, захисниками сиріт і вдів, виховувати в собі відвагу, стійкість, мужність [1, с. 17].

Перші руські літописи згадують про турботу князя Володимира про освіту, про відкриття й облаштування шкіл. У несторівському літописі мова йде про «доместиків двір», розташований у Києві біля Десятинної церкви. Доместиками (дидакалами) у Візантії, а потім і в Київській Русі називали майстрів співу, котрі поєднували обов'язки співака-соліста, диригента хору та вчителя співу.

Доместики навчали співу, читанню. Згаданий літописцем «доместиків двір» і був, мабуть, однією з перших співочих шкіл на Русі.

Стародавні музичні рукописи, що збереглися, починаючи від рубежу історії Київської держави XI-XII століть, виразно й барвисто свідчать про історію вітчизняної хорової музики епохи Середньовіччя. Ці рукописи створюють міцний фундамент для історії музики наступних періодів. Проте робота з ними викликає чимало труднощів, оскільки більшість із них не датована, не має вказівок на місце створення й основна кількість досі не розшифрована. Завдання з атрибуції рукописів, їхнього декодування стоять і сьогодні перед однією з історичних дисциплін, що має назву музично палеографії (від грецьких слів *палайос* – древній і *графо* – пишу), яка займається дослідженням пам'яток стародавньої музичної писемності [3].

Який унесок у слов'янську християнську обрядовість зробило язичництво, сьогодні сказати дуже важко. Про музику язичницьких обрядів нам відомо надзвичайно мало. Грецькі мандрівники згадували, що язичницькі священнослужителі балтійських слов'ян використовували труби при здійсненні релігійних ритуалів. Можливо в язичницький ритуал також уходили спів і музика. Важко сказати, як виховували язичницьких жерців у слов'ян й особливо тих, хто відповідав за музичну частину проведення культів, було це мистецтвом спадковим чи професійним напередодні прийняття християнства [5, с. 102].

Із кінця X століття у відповідності до візантійської традиції київська Церква виключила з проведення християнського обряду інструментальну музику, якщо не брати до уваги церковні дзвони. З іншого боку, відсутність інструментального супроводу дало поштовх прискореному розвитку вокальної та хорової музики, що вже на середину XI століття досягли дуже високого рівня. Початкова київська система співу була побудована на хоровій музиці Іоанна Дамаскіна та давньогрецької гармонії. Зважаючи на те, що найважливішою складовою церковного богослужіння став спів, голос почав уважатися найдосконалішим музичним інструментом. Першими вчителями киян у «доместиковому дворі» стали грецькі та болгарські півчі.

За два століття виростає діапазон знаменного розспіву – від терції до септими (а звукоряд до дуодецими), лаконічні розспіви переростають широкі, а мелодика в кантилену з ритмічними контурами. До перших церковних композиторів ми можемо віднести митрополитів Іларіона Київського й Климента Смолятича, Кирила Туровського, піснетворця Стефана твори яких пізніше були оброблені (XVI століття) Федором Селянином і Савою Роговим.

Церква піклувалася про підготовку хористів, які правильно та на високому рівні могли б виконувати всю музичну частину богослужіння. Кожний день богослужіння мав нові пісенспіви. Якщо музичні номери в літургії виконувалися не в тому порядку, то винуватці мали нести певні покарання. Система заохочення та покарання в школах була досить жорсткою. Єдиним критерієм відбору дітей до школи виступали здібності. До школи приймали дітей різного віку, з різних прошарків

населення та однакових за здібностями. Дітей із бідних селянських сімей, що навчалися старанно, вели себе сумлінно, нагороджували, правильніше, не самих дітей, а їхні сім'ї. Церква нагороджувала батьків натуральними продуктами харчування і, таким чином, батьки були зацікавлені в тому, щоб їхні діти мали успіхи в навчанні. Діти, які поводитися невідповідним чином, отримували до 20 різок за одну провину [5, с. 104].

Прогресивну роль у той час виконували багато монастирів, надаючи велику допомогу в освіті, книжковій і співочій справі. У них утворювалися училища, в яких навчали читання, співу, рахунку, перебували скрипторії, де переписували книги. Першим російським монастирем був Києво-Печерський монастир, заснований Антонієм і Феодосієм Печерським. 1055 року в цьому монастирі був написаний перший історичний літопис.

Феодосій Печерський як засновник цього великого монастиря мав безпосереднє відношення до впровадження й розвитку церковного співу. У його повчаннях неодноразово говориться про характер співу, «прекрасний», злагоджений (вказує на те, що ченці тренувалися співати разом), «добродійний». Церковний спів під керівництвом «найстаршого» (в даному випадку, самого Феодосія), за словами Феодосія, повинно нагадувати спів ангелів. У свій монастир він ввів Студійський статут богослужіння, відповідний статуту Студійського Константинопольського монастиря, що потім поширився на всій Русі і проіснував аж до кінця XV століття.

Із двох послань на Феодосія можна зробити висновок, що настоятель монастиря мав водночас бути й керівником (регентам) хору ченців, які там проживали, щоб вони злагоджено співали на ранішній і вечірній службах.

Із пам'яттю Бориса і Гліба – руських князів, які загинули від руки їх властолюбного брата Святополка, пов'язувалася ідея патріотичного єдності Київської середньовічної держави. На згадку про Бориса і Гліба були написані перші професійні музичні твори – кондаки, стихири, канони, що збереглися в рукописах від XII століття і є зразками кондакарного та знаменного співу [3, с. 2].

Величезне значення для формування і розвитку музичної культури Київської держави мала перекладна література з грецької мови. Швидко поширенню перекладених грецьких, і зокрема співочих, книг сприяла попередня робота з переказів книг південнослов'янських перекладачів – болгар, македонців – носіїв слов'янської мови. Київські службові й півчі книги цього часу, написані церковнослов'янською мовою, майже не відрізняються від південнослов'янських. Південнослов'янські контакти й вплив на Київську Русь сприяли швидкому засвоєнню візантійських культурних традицій.

Першопочатковий етап становлення церковної обрядовості та християнського співу варто пов'язувати лише з Києвом, звідки потім богослужіння розповсюдилося в інші великі міста Давньої Русі. Введення до «Типікону» («Студійського статуту») в Києво-Печерському монастирі, про що свідчить «Житіє Феодосія Печерського», повинно було супроводжуватися створенням комплексу богослужбених книг, необхідних для виконання «співу монастирського» і «всього ряду

церковного» відповідно до цього статуту. Є всі докази, для того, щоб вважати, що ці книги були в бібліотеці Києво-Печерської Обителі і що вони послужили джерелом для створення богослужбених книг, уживаних у храмах і монастирях інших міст Київської Русі XI–XII століть [5, с. 107].

Проте, наявність «Типікону» й інших богослужбених книг свідчить і про здатність київських півчих виконувати складні твори візантійської літургії. А це вже свідчить про велику роботу з підготовки церковних хористів, про те музичне виховання, яким займалися церкви й монастирі.

Півчі мали знати й складний порядок проходження богослужіння й ніяким чином не порушувати його. Про це свідчать записи в «Типіконі»: «Потрібно знати й відати це братії, щоб не творити бесід тим, які стоять у лицях церковних: все це заборонено Святим Отцям: та нижчим за саною виходити й уходити, доки буде поставлено читання. Входити на своє місце, доки співають, не треба. Та коли другий лик починають співати, тоді виходити на своє місце, роблячи уклін братії» [3, с. 3].

Наведена виразна настанова «Типікона», що вирізняється повною ясністю й визначеністю свого змісту, надає й надійну методичну вказівку, як користуватися статутними зауваженнями, які є й у інших богослужбених книгах: в Октоїху, Триоді, Мінеях. «У Східній церкві те чи інше не інакше твориться, як і пишеться, – ведеться мова в «Типіконі». – А якщо так не твориться, то треба творити». Озброївшись цією вказівкою, можна витягти з «Типікона» багато цінних даних про церковне музичне виховання та значення церковного співу».

Учні в першу чергу вивчали зміст «Типікона» та його методичні настанови, що потім давало їм можливість: 1) кожному співаку без допомоги композитора й регента розспівувати велику кількість богослужбених пісень; 2) вилучати зі співу все зайве, що іноді виникало поза осмогласним каноном; 3) створювати основу міцної традиції церковного співу; 4) усім, хто знав мелодичні строки гласу, об'єднуватися в богослужбеному співу, співати колективно. «Типікон» завжди мав на увазі участь усієї церкви (всіх парафіян і професійних півчих) у співі про також свідчить установлення чину співу з канонархом і головщиком [3].

Висновки і пропозиції. Таким чином, проаналізувавши систему християнського музичного виховання в перших навчальних закладах Київської Русі, спостерігаємо, що Київська Русь перейняла від Візантії християнську релігійну освіту, відмовившись від світської освіти Імперії. В XI–XII століттях починає простежуватися ступеневе навчання: початкову освіту здійснювали «майстри грамоти», які займалися навчанням дітей, часто поєднуючи педагогічну діяльність з іншою професією; другий ступінь навчання в Київській Русі традиційно називався «школи навчання книжного»; третій завершальний ступінь проходив під керівництвом наставника. Музичне навчання й виховання здійснювали доместики, які водночас були композиторами, вчителями й регентами. У Києві існувала школа на зразок західних метризм – «Доместиків двір», де виховували професійних церковних музикантів.

Список літератури:

1. Аллепский П. Путешествие антиохийскаго патриарха Макария в Россию в половине XVII века. Описанное его сыном архидиаконом Павлом Аллепским (по рукописи Моск. Гл. Архива М-ва Иностраннх Дел) / Павел Аллепский; [пер. с арабского Муркоса Г.]. – М.: Политиздат, 1989: в 2 вып. Вып. 2. От Днестра до Москвы. – М.: Политиздат, 1989. – 202 с.
3. Волкова С.С. Научная деятельность С.В. Смоленского по певческой палеологии. Статья (черновик) С.С. Волкова. – РГАЛИ. – Ф. 723. – Ед. хр. – 96. – 3 л.
4. Маланюк Є.Ф. Нариси з історії нашої культури / Євген Філімонович Маланюк. – К.: Обереги, 1992. – 80 с.
5. Преображенский В.Х. Восточные и западные школы во времена Карла Великого / Василий Хрисанович Преображенский. – СПб.: Типография С. Петербургской Православной духовной семинарии, 1902. – 244 с.
6. Про українську вертепну драму та явище вертепного действа // Перлини духовності: твори укр. світової л-ри від часів Київ. Русі до XVIII ст.: [навч. посіб.]: в 2-х кн. / [упоряд., передм. і комент. В.О. Шевчука]. – К.: Грамота, 2003. – С. 418-432.
7. Прокопович Ф. Владимир / Феофан Прокопович // Перлини духовності: твори укр. світової л-ри від часів Київ. Русі до XVIII ст.: [навч. посіб.]: в 2-х кн. / [упоряд., пердм. і комент. В.В. Різуна]. – К.: Грамота, 2003. – С. 510-531.
8. Спасский А.А. О новом издании творений св. Афанасия Александрийского в русском переводе / А.А. Спасский // Богословский Вестник. – Сергиев Посад: Свято-Троїцька Сергієва Лавра: собств. типографія. – 1901. – Том III. – С. 567-581.

Лебединская М.А.

Полтавский национальный педагогический университет имени В.Г. Короленко

СТАНОВЛЕНИЕ МУЗЫКАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ШКОЛЬНОЙ СИСТЕМЕ КИЕВА XI ВЕКА

Аннотация

Материалы статьи раскрывают процесс становления музыкального образования в школьной системе Киевской Руси XI века. На основе письменных документов и научных статей, посвященных истокам отечественного образования, автор показывает место византийского наследия в становлении общей системы образования и музыкальной частности, выделяет общие и отличительные черты в школьной греческой и славянской образовании, определяет основные образовательные уровни, анализирует роль Киевского государства в начальных образовательных процессах, характеризует формы и методы преподавания музыки и хорового пения в первых учебных заведениях.

Ключевые слова: образование, Киевская Русь, «доместиком двор», дидаскал, хоровое пение, канон, литургия.

Lebedynska M.O.

Poltava National V.G. Korolenko Pedagogical University

DEVELOPMENT OF MUSIC EDUCATION IN THE SCHOOLS OF KYIV IN THE XI CENTURY

Summary

The article is revealing the process of establishing music education in the school system of Kievan Rus XI century. On the basis of written documents and scientific articles on leaks of education, the author shows the location of Byzantine legacy in establishing the general system of education and music in particular, highlights the common and different features in Greek and Slavic school education, defines the basic education level, examines the role of the Kievan state in elementary education processes characterizing the forms and methods of teaching music and choral singing in schools first. Analyzing christian system of musical education in schools first Kievan Rus, seeing that Kievan Rus from Byzantium adopted the Christian religious education, abandoning secular education empire. In XI-XII centuries begins traced sedate training, primary education performed «master certificates» which involved training of children, often combining educational activities with another profession; the second stage of training in Kievan Rus traditionally called 'school training Book'; third grade final was held under the guidance of a mentor. Musical instruction and education carried Domestic who were both composers, teachers and regents. In Kiev, there was a school like Western metrisa – 'Domestic house' where educated professional church musicians.

Keywords: music education, Kievan Rus «Domestic court» dydaskal, choral singing, canon, liturgy.